

Sosial-mədəni (Ali psixi funksiyaların tarixi-mədəni inkişaf nəzəriyyəsi) nəzəriyyədə uşaqların aparıcı fəaliyyəti haqqında

Hər bir peşəsini sevən tərbiyəçi-müəllimin məqsədi uşaqların inkişaf etməsi üçün ən səmərəli və uğurlu öyrətmə yolunu seçmək və tətbiq etməkdir. Gəlin razılaşaq ki, bu heç də asan deyil və nəzərə alsaq ki, məktəbəqədər dövr 1-6 yaşlı uşaqları əhatə edir, o zaman bu, məsələni bir az da çətinləşdirir. Müxtəlif elm sahələri bu problemi araşdırmaqda davam edir və müasir psixoloq-pedaqoji elm bir sıra uğurlu təlim yolları təklif edir.

XX əsrin məşhur alim və psixoloqu L.S. Vıqotskinin insanın psixoloji periodizasiyası (dövrəşmə) bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Vıqotskinin periodizasiyası bir çox tədqiqatlarda mərkəzi mövqə tutur. Bu periodizasiya ilkin variantında insan şəxsiyyətinin necə dəyişdiyini başa düşmək üçün yaş dövrlərini mərhələlərə bölməyi təklif edirdi. Vıqotski xüsusilə uşaqlıq dövrü ilə maraqlanırdı və bu heç də təsadüfi deyildi. Psixoloqa görə, şəxsiyyətin əsasları məhz erkən dövrdə qoyulur, bu dəyişikliklər insan həyatının növbəti hissələrinə də təsir göstərir. Yaş periodizasiyası müəyyən yaşda olan bir insanın şəxsiyyətində hansı dəyişikliklərin olacağını proqnozlaşdırmağa imkan verir. Ali psixi funksiyaların tarixi-mədəni inkişaf nəzəriyyəsi köhnəlmir, əksinə, dünya alimləri tərəfindən getdikcə daha çox araşdırılır və maraqla qarşılanır. Bu məqalədə sosial-mədəni nəzəriyyələrdən biri olan ali psixi funksiyaların tarixi-mədəni inkişaf nəzəriyyəsi vasitəsi ilə uşaqlar üçün "Səmərəli təlim nədir?" sualına cavab axtarılacaq.

Təlim prosesində iki tərəfin fəaliyyəti nəzərdə tutulur: bir tərəf bilik və bacarığı ötürür, digər tərəf isə bu bilik və bacarığı qəbul edir. Bu cür fəaliyyətin nəticəsində ikinci tərəf bilməyəndən bilənə, bacarmayandan bacarana çevrilir. Təlim haqqında bu cür baxış bucağı çox yayğındır. Lakin müəllimin və öyrənənin olması hər bir fəaliyyəti hər zaman təlimə çevirirmi? Təəssüf ki, xeyr. Hər hansı bir təhsil müəssisəsinə (uşaq bağçasından tutmuş universitetə qədər) mütəmadi gedib-gəlmək o demək deyil ki, həmin şəxs biliciyə çevriləcək. Bu hal bağça uşaqları, şagirdlər, hətta tələbələr arasında da eynidir. Niyə doğru məlumatın ötürülməsi hələ onun mənimsənilməsi demək deyil? Niyə öyrənəni biliciyə çevirmək çətinidir? Aşağıda qeyd olunan situasiyanın təhlili bu suallara cavab verməyə kömək edəcək.

İbtidai sinif müəllimləri bu həqiqəti yaxşı bilirlər: hər hansı bir mövzu öyrədildikdən sonra şagirdlərin 90%-dən çoxu testin öhdəsindən gəlir. Müəllim bu mövzunun mənimsənildiyini düşünüb, yeni bir mövzunu öyrətməyə keçir. Lakin bir müddətdən sonra uşaqlar keçilmiş, amma təkrarlanmayan material üzərində yenidən test işlədikdə ikinci testin nəticələri, bir qayda olaraq, xeyli zəif olur. Aydın

olur ki, şagirdlər çox şeyi unudublar və hətta bir neçə həftə əvvəl asanlıqla yerinə yetirdikləri tapşırıqda indi çətinlik çəkirlər.

Bu niyə baş verir? Səbəbləri aşağıdakılardır:

Verilən situasiyada ilk testin yaxşı nəticələri uşağın biliksizdən bilikliyə çevrilməsi ilə deyil, öyrənənin yaddaşının xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Onlar tapşırığın həlli üçün lazım olan üsulları və alqoritmi sadəcə yadlarında saxlayıblar. Belə hallarda müəllim öyrənənin nəticələri ilə deyil, psixi proses – yaddaşın funksiyaları ilə qarşılaşır. Yaddaşın əsas funksiyalarından biri də unutmaqdır! Bu fenomen yaşından asılı olmayaraq bütün öyrənənlər arasında baş verir.

Müəllim və öyrənənin birgə fəaliyyəti olmadığı halda belə, həqiqi öyrənmə prosesi olan situasiyalar da mövcuddur. Məsələn, bəzən uşaqlar xarici dildə çoxsaylı cizgi filmlərinə baxdıqdan sonra tədricən bu dildə danışmağa başlayırlar. Müəllim, ev tapşırığı, testlər olmasa belə, bu cür fəaliyyətlərin nəticəsində uşaq xarici dili bilməyəndən həmin dildə danışana çevrilir. Qeyd edilən nümunədən görünür ki, zahirən təlim prosesinə bənzəməyən fəaliyyət öyrənmə ilə nəticələnir.

Beləliklə, müəllim və uşağın bir yerdə olması öyrənənin baş verəcəyinə heç də zəmanət vermir. Əgər uşağın özünün real fəaliyyəti yoxdursa, heç bir müəllim uşağın zehni inkişafına təsir edə bilməz. Belə olan halda müəllimin bilikləri uşağın beyninə birbaşa "köçürməsi" mümkün deyil.

Psixika sadəcə ətraf aləm haqqında təsəvvür, obrazlar sistemi deyil, həm də fəaliyyətlər sistemidir. Deməli, məhz öyrənənin fəaliyyəti onun verilmiş biliyi mənimsəyib-mənimsəməsinə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən D.B.Elkonin "fəaliyyət anlayışı bütövlükdə inkişaf problemi haqqında təsəvvürləri alt-üst edir və prosesi uşağa yönəldir" fikrini vurğulayırdı. İnkişafın gedişatı fəaliyyətin necə yerinə yetirilməsindən asılıdır.

A.N.Leontyevə görə, fəaliyyət – öyrənənin öz ətrafı ilə ehtiyacını qarşılayacaq şəkildə münasibət qurması və onu reallaşdırması prosesidir. Öyrənəni fəaliyyətə sövq edən onun əsl ehtiyacı və bundan yaranan motivasiyasıdır. Öyrənən ehtiyacını ödəmək üçün çalışır və cəhdlər edir. Əgər öyrənənin fəaliyyəti ehtiyacını ödəmirsə, öyrənən dəyişikliyə uğramır, o, sadəcə biliyi əzbərləyir. Bu səbəbdən də gələcəkdə həmin bilik və bacarığı unudur. Yəni öyrənənin nəticəsində uşaq dəyişməlidir, əgər o dəyişməyibsə, demək, yeni biliyi mənimsəməyib, başqa sözlə, inkişaf etməyib.

Psixi inkişafın hər bir mərhələsi uşağın gerçəkliklə münasibəti, yəni aparıcı fəaliyyəti ilə müşayiət olunur. Uşağın gerçəkliklə münasibətlərinin dəyişməsinin əlaməti onun bir aparıcı fəaliyyət növündən digərinə keçməsində görünür. Aparıcı fəaliyyətin dəyişməsi üçün isə əvvəlki prosesdəki inkişaf zəncirindən yaranan

növbəti motivasiya-dəyərlər (ehtiyac, tələbat) formalaşmalıdır. Çünki uşaq aparıcı fəaliyyət vasitəsi ilə yaş tələbatını və ehtiyacını ödəyir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda bu, xüsusilə aydın görünür. Uşaqların motivasiya-dəyər (ehtiyac) sferasının əsas aspektlərini anlamaq üçün Elkoninin (1989) insanın inkişaf mərhələlərinə dair yaş periodizasiyasına müraciət etmək lazımdır. Elkonin Vıqotskinin təklif etdiyi periodizasiyanı (dövrleşməni) inkişaf etdirmişdir. Elkoninin əlavələri Vıqotskinin periodizasiyası ilə ziddiyyət təşkil etmir, əksinə, onu anlamağa və təlim prosesində tətbiq etməyə kömək edir. Bu səbəbdən məqalənin həcmi nəzərə alaraq yalnız Elkoninin cədvəli aşağıda verilmişdir.

İnsanın inkişaf mərhələlərinə dair yaş periodizasiyası cədvəli

Period (yaş dövrü)		Aparıcı fəaliyyəti	Üstünlük təşkil edən inkişaf sferası
Erkən yaş	Çağalığ (0-1 yaş)	Çağa ilə daha çox təmasda olan şəxslə affektiv ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə, bağlılıq və ilkin inam hissənin yaradılması	Motivasiya – dəyər sferası
	Körpəlik (1-3 yaş)	Ətrafdakı əşyalarla manipulyasiya, nitq bacarıqlarının formalaşması	İntellektual və koqnitiv sfera
Uşaqlıq	Məktəbəqədər (3-7 yaş)	Müstəqil olmaq, sərbəst hərəkət etmək arzusunun yaranmasından doğan inkişaf uşaqda rollu oyunları ön plana çıxarır (məsələn, uşaq böyükkləri, canlıları və s. yamsılayır)	Motivasiya – dəyər sferası
	Kiçik məktəbli (7-10 yaş)	İntellektual fəaliyyət və birbaşa təhsil fəaliyyəti (proseslərin özünü anlamaq istəyindən yaranan öyrənmə cəhdləri)	İntellektual və koqnitiv sfera

(Qeyd: Yuxarıda Elkoninin insanın inkişaf mərhələlərinə dair yaş periodizasiyası cədvəlinin yalnız uşaqlarla bağlı olan hissəsi əks olunub)

Cədvəldən də göründüyü kimi, motivasiya-dəyərlər müntəzəm olaraq koqnitiv əməliyyatlarla növbələşir. Belə ki, çağanın daha çox təmasda olduğu şəxs ilə emosional ünsiyyət ehtiyacı və motivi sonrakı dövrdə (körpəlikdə) təbii olaraq dəyişir, yəni körpə müvafiq əməliyyatları (məsələn, əşyalarla manipulyasiya, “körpə dilində danışmaq” və s.) yerinə yetirə bildiyi fəaliyyətlərə başlayır. Daha sonra məktəbəqədər yaşda rollu-süjetli oyunlara keçir, kiçik məktəbli dövründə uşağın aparıcı olan fəaliyyəti yenə oyunlar qalsa da, oyunun özündə dəyişikliklər baş verir, uşaqda daha çox qaydalı oyunlara maraq üstünlük təşkil edir.

Qeyd edək ki, qonşu dövrlər sanki bir-birinə bağlıdır və bu “qoşma” (və ya

Elkoninin sözləri ilə desək, “epoxa”) uşaqlar böyüdükcə vaxtaşırı təkrarlanır. Elkoninə görə, yaş mərhələlərinin hər birində bir-biri ilə əlaqəli və bir-birini tamamlayan iki proses baş verməlidir:

- Affektiv (emosional) komponentin və şəxsi xüsusiyyətlərin formalaşması;
- Əməliyyatları yerinə yetirmə bacarığının və intellektual sferanın formalaşması.

Elkonin hesab edirdi ki, uşaqda aparıcı fəaliyyət növlərinin bir mərhələdən digərinə tədricən dəyişmə xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Müəyyən bir fəaliyyətin motivasiya tərəfinin inkişafına diqqət yetirilməsi;
- Fəaliyyətin əməliyyatları yerinə yetirmə bacarığını mənimsəməyə yönəldilməsi.

Mərhələlərin hər birini xarakterizə etmək üçün alim 4 əsas meyar təqdim edirdi:

- **Sosial situasiya** – uşağı birbaşa əhatə edən mühit və situasiya onda müəyyən psixi hadisələrin və münasibətlərin formalaşmasına və inkişafına gətirib çıxarır.
- **Aparıcı fəaliyyət** – müəyyən bir inkişaf mərhələsində psixikaya ən çox təsir edən fəaliyyət növüdür.
- **Böhran** – insanın həyatının psixi komponentində kəskin dəyişikliklərlə xarakterizə olunan inkişafın aralıq mərhələsidir və qısa müddət davam edir. İnkişafın hərəkətverici qüvvələri motivasiya və əməliyyatların yerinə yetirilməsi prosesində uşaqda yaranan ziddiyyətlərdir. Elkoninin nöqteyi-nəzərindən vaxtaşırı fəaliyyətin əməli (texniki) və motivasiya aspektlərinin inkişaf səviyyəsi arasında boşluq yaranır, biri irəli atılır, digərini qabaqlayır və bu səbəbdən geridə qalan tərəfin lazımı səviyyəyə çatması üçün fəaliyyəti dəyişdirmək lazımdır. Yaranan ziddiyyətin uğurlu həlli keyfiyyətcə yeni inkişaf mərhələsinə keçiddir.
- **Törəmələr (yeni yaranan)** psixikanın inkişaf strukturunda ilk dəfə müəyyən bir yaş mərhələsində aşkar edilən yeni keyfiyyət dəyişiklikləridir.

Viqotskinin fikrincə, aparıcı fəaliyyət uşağın tək-cə idraki deyil, həm də motivasiya və ehtiyaca əsaslanan sferalarını formalaşdırır. O, uşağın insanlarla kommunikasiya və əşyalar aləmini mənimsəməsi ilə yanaşı, həmçinin uşağın zehni fəaliyyətinin də hansı istiqamətdə inkişaf etməsini müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən uşaqların harmonik inkişafını təmin etmək üçün böyüklər (müəllim və valideynlər) onların motivasiya-dəyərlərini (ehtiyaclarını) ödəyən aparıcı fəaliyyətini də diqqətdə saxlamalı və təlim prosesində nəzərə almalıdırlar. Ancaq o zaman öyrənmə prosesi uşağı inkişaf etdirir.

Fərqanə Seyidli

ARTİ-nin Metodik dəstək və peşəkar inkişaf mərkəzinin əməkdaşı

İstifadə olunan mənbələr:

1. [Age Periodization according to DB Elkonin \(deborahnormansopranos.com\)](http://deborahnormansopranos.com)
2. [Psychology Of LEarning — Leading Activity \(tumblr.com\)](http://tumblr.com)
3. https://assets.cambridge.org/97805211/22658/frontmatter/9780521122658_frontmatter.pdf